

ПРИЧИНИ ПОШИРЕННЯ КРЕМАЦІЙ У ХЕРСОНЕСЬКОМУ НЕКРОПОЛІ

Статтю присвячено розгляду причин тривалого співіснування двох поховальних обрядів – кремації та інгумації – у некрополях античних центрів на прикладі раптового збільшення в елліністичному і зменшення у перші сторіччя нашої ери відсотка трупоспалень у некрополі Херсонеса Таврійського.

Некрополь Херсонеса досліджували з кінця XIX ст. В працях науковців знаходимо докладну фіксацію способів поховання, класифікації поховальних споруд та надгробків тощо. Некрополь є неоціненним джерелом інформації для історичних, соціальних, економічних, а також релігійних реконструкцій [1]. На жаль, останні є певною надбудовою, що потребує міцних підвалин – глибокого вивчення усіх інших сфер життя. Тому аналіз поховального культу та культу предків проводиться дослідниками доволі схематично. Хоча саме релігійні уявлення можуть пояснити певні особливості історичного та культурного розвитку поліса.

У вивченні некрополя найбільш важливими для дослідників до останніх десятиліть були питання, що безпосередньо не стосувалися вивчення поховального культу, а саме: з'ясування меж античного центру в різні періоди [2], етнічного або ж соціального складу населення [3]. В деяких працях автори доводили, що іноді саме особливості релігійних уявлень можуть стати поясненням певних «винятків» чи «випадковостей» у поховальній практиці Херсонеса [4].

Співіснування кремації та інгумації пов'язують із соціальною нерівністю. Найбільш обґрунтованою на сьогодні атрибуцією кремації є трактування їх як поховань заможних родин, оскільки цей обряд вимагав більших затрат і часу [5]. Щоб повністю спалити тіло, вогнище треба було підживлювати кілька годин [6]. Аргументом слугує і те, що звичай тілоспалення узгоджується із зацікавленістю заможних родин обстоювати своє давнє походження [7], а відповідно, прагненню долучатися до звичаїв предків, адже за архаїки більшість дорослих небіжчиків піддавали кремації [8].

У Херсонесі саме в могилах з кремаціями зафіксовано коштовні прикраси, та й розташування деяких з них [9] свідчить про високий статус похованих. 20 % кремацій у херсонеському некрополі за елліністичного періоду [10] відповідає кількості осіб, що належали до найвищого

прошарку суспільства [11], як і 7 % – у перші століття нашої ери [12], зважаючи на релігійні пошуки, насамперед, серед верхівки тогочасного суспільства, і поширення нових світоглядних уявлень, в яких значна роль відводилася життю після смерті та способу поховання [13].

Що ж до мізерної кількості слідів кремацій у пізньокласичний час [14], то тут логічно було б говорити або про «археологічну невидимість» [15] поховань за обрядом кремації, оскільки вони могли бути покладені не в урну і тому не збереглися, і про очікування наступних відкриттів, або про соціальну однорідність населення нової апойкії за класичного періоду. Та обидва припущення не матимуть під собою ґрунту, оскільки в Елладі саме за класичного періоду кремацій більше, а за елліністичного кількість їх скорочується, тоді як сам обряд ніяк не вдосконалюється. І надалі прах здебільшого складають в урни, рідше – спалюють на місці, як і в Херсонесі [16]. Не випадає також казати про відсутність вищого прошарку суспільства в полісі за пізньокласичного періоду, оскільки вже в той період апойкія мала усі риси полісної організації [17], а отже, й відповідну політичну і соціальну структуру. Інша річ – питання, як ховали представників чільних кіл.

Цей момент релігійної практики повинен був мати не лише ідеологічне, а й практичне підґрунтя. Здійснення поховального ритуалу включало кілька етапів. Прощання, омивання, приготування до зміщення, перевезення на цвинтар, оплакування, узливання і пожертви на честь небіжчика, – все це мало більшу вагу, ніж саме поховання [18]. Повне виконання усіх належних ритуалів, вочевидь, займало багато часу. Церемонія з її блиском і урочистостями позначала бар'єр в обряді переходу недавно живої особи в стан небіжчика [19], тобто «наближала смерть духовну» [20]. Вважалося, що тільки після достойного поховання душа йде в Аїд (Ном. II. XXIII. 71–76). Усвідомлення смерті наставало лише після закінчення усіх необхідних етапів прощання з покійним для переведення його в статус небіжчиків.

Якщо церемонію прощання неможливо було завершити одразу на другий день після фізичної смерті, а це могло бути зумовлене надто великою кількістю учасників або перевезенням тіла на батьківщину, – то виникала потреба якимось чином призупинити фізичний розклад тіла, тобто зблизити смерть фізичну з духовною. Ця потреба звучить вже в Гомера. Тіла Патрокла і Гектора в «Іліаді» були дивом збережені нетлінними протягом 9 днів, тіло Ахілла – 17 днів для звершення достойного поховання героїв [21]. Саме боротьба з тлінням була причиною використання бальзамаріїв, що їх часто знаходять у могилах, спеціальних речовин («дорогі масла» в Гомера), і, можливо, саме через прагнення призупинити тління для продовження ритуалів уже над кремованими рештками обирали обряд тілоспалення.

Слід погодитися, що помпезні поховальні церемонії були способом демонстрації величчя та влади в античному суспільстві, що відображається в законах Солона, які обмежували розкіш приватних поховань [22]. Дієвість цих обмежень позначилася і на зменшенні в Аттіці відсотка кремацій з середини VI ст. до н. е. [23]. У Спарті контроль за почестями в похованні громадян різного статусу (басилевсів, загиблих у бою воїнів) був суворішим [24]. Можливо, саме для проведення помпезних і тривалих церемоній тіло попередньо спалювали. Таким чином, поховані способом тілоспалення могли дійсно належати до багатих верств населення.

Отже, інгумації відповідали обставинам, коли поховання можливо або необхідно було здійснити одразу після фізичної смерті, тобто коли була невелика кількість родичів, задіяних у церемоніях прощання з небіжчиком, або коли ситуація змушувала скоротити до мінімуму розмах поховальних ритуалів, що могло стосуватися, зокрема, загиблих у бойових діях. У такому разі

через брак часу в поховання могли навіть не класти супровідних речей. Окремі обставини вибору інгумації як способу поховання можуть іноді відповідати суворим умовам життя дорійського поселення. Тому в найдавнішому некрополі переважна більшість поховань – тілопокладення. Тобто за пізньої класики в Херсонесі приватні поховання представників еліти здійснювалися з такою ж простотою церемонії, що й кожного громадянина, що відповідало таким же стислим строкам, в які здійснювали поховання. Ці міркування можуть бути поясненням майже повної відсутності кремацій у класичному некрополі Херсонеса. За елліністичного періоду, часу розквіту поліса, поховання представників суспільної верхівки відбувалося з дотриманням або й ускладненням усіх деталей церемонії, пов'язаної з культом предків. Адже саме походження часто слугувало обґрунтуванням високого соціального статусу окремих громадян.

Від родичів померлого залежав і вибір способу поховання. До цього висновку підводить мізерна кількість кремацій у пізньокласичний час. Вибір інгумації міг бути зумовлений стислими строками, в які здійснювали поховання. Якщо ж церемонії прощання неможливо було завершити на другий день після фізичної смерті через надто велику кількість учасників, то виникала потреба призупинити розклад тіла, зблизити смерть фізичну з духовною. За елліністичного періоду, часу розквіту Херсонеса, поховання представників суспільної верхівки відбувалося з дотриманням усіх деталей церемонії, пов'язаної з культом предків. Адже походження часто слугувало обґрунтуванням соціального статусу окремих громадян. Зменшення відсотка кремацій у перші століття нашої ери відповідає поширенню нових світоглядних уявлень, в яких значну роль надавали уявленням про душу і збереженню тіла.

- Зедгенидзе А. А., Савеля О. Я. Некрополь Херсонеса V–IV вв. до н.е. как источник изучения этнического и социального состава населения города : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья [«Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII–V вв. до н.е.)»] / А. А. Зедгенидзе, О. Я. Савеля. – Тбилиси : Мецниереба, 1979. – С. 22–23; Магда А. В. История изучения и современные исследования западного некрополя Херсонеса Таврического // Проблемы истории и археологии Украины : Тезисы докладов научной конференции. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1997. – С. 44–45; Ушаков С. В. Некрополь Херсонеса Таврического: некоторые итоги исследования // V Международная Крымская конференция по религиоведению «Культовые памятники в мировой культуре : Археологический, исторический и философский аспекты» : Тезисы докладов и сообщений. – Севастополь, 2003. – С. 42–43.
- Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической эпохи / Г. Д. Белов // ВДИ. – 1948. – № 1. – С. 162–163.
- Капошина С. И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса / С. И. Капошина // СА. – 1941. – Вып. 7. – С. 161–173;
- Пятышева Н. В. Античное влияние на культовую скульптуру Причерноморья. Древние культурные связи Средней Азии и Приуралья / Н. В. Пятышева // ВДИ. – 1946. – № 3. – С. 178–179; Стржелецкий С. Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году / С. Ф. Стржелецкий // ХСб. – 1948. – Вып. IV. – С. 69–95; Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса / Г. Д. Белов // МИА. – 1953. – Вып. 34. – С. 11–32; Даниленко В. Н. Стелы эллинистического Херсонеса как исторический источник: автореф. на соиск. науч. степени канд. ист. наук. – Свердловск, 1967. – С. 13; Колесникова Л. Г. Воинские надгробия / Л. Г. Колесникова // СХМ. – 1969. – Вып. IV. – С. 29–44; Зедгенидзе А. А. Некрополь Херсонеса V–IV вв. до н. э. / А. А. Зедгенидзе, О. Я. Савеля // КСИИ. – 1981. – Вып. 168. – С. 3–9; Липавский С. О. Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я / С. О. Липавський // Археологія. – 1988. – Вып. 63. – С. 27–37; Зубар В. М. Скорчені поховання із некрополя Херсонеса IV ст. до н. е. / В. М. Зубар // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 137–146.
- Зубар В. М. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков н. э.) /

- В. М. Зубарь, В. Ф. Мещеряков // Население и культура Крыма в первые века н.э. : Сборник научных трудов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 96–114; Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период / В. М. Зубарь // Обряды и верования древнего населения Украины : Сборник научных трудов. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 61–84.
5. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э.: автореф. на соиск. научн. степени канд. ист. наук. – К., 1978. – С. 15; Зубарь В. М. Об обряде трупосожжения в греческом обществе / В. М. Зубарь // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции «Проблемы античной истории и классической филологии». – Харьков, 1980. – С. 13; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. / В. М. Зубарь. – К. : Наукова думка, 1982; пор. : Morris I. Burial and Ancient Society : The rise of the Greek city-state / I. Morris. – New York : Cambridge University Press, 1987. – P. 59–62; Зинько В.Н. Сельские поселения и могильники Боспора и Херсонеса IV–III вв. до н.э. (Опыт сравнительного анализа): автореф. на соиск. научн. степени канд. ист. наук. – Ленинград, 1991. – С. 15.
  6. Morris I. Burial... – P. 54; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н.э. / В. М. Зубарь – К. : Наукова думка, 1982. – С. 57–62; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение / В. М. Зубарь // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. : Очерки истории и культуры. – К. : Академперіодика, 2005. – С. 437–440; Зубарь В. М. О некоторых особенностях погребального обряда некрополя Херсонеса Таврического классического и эллинистического периодов / В. М. Зубарь // ВДИ. – 2006. – № 3. – С. 51–53.
  7. Whitley A. J. M. Early States and Hero Cults: a Re-appraisal / A. J. M. Whitley // JHS. – 1988. – Vol. CVIII. – P. 173–182; Alcock S. E. Tomb Cult and the Post-Classical Polis // American Journal of Archaeology / S. E. Alcock. – 1991. – № 3. – P. 447–467.
  8. Morris I. Burial... – P. 18–22; Garland R. The Greek Way of Death / I. Morris. – Second Edition. – Ithaca ; New York: Cornell University Press, 2001. – P. 34.
  9. Пор.: Жеребцов Е. Н. Новое о херсонесском склепе 1012 / Е. Н. Жеребцов // КСИА. – 1979. – Вып. 159. – С. 34–37; Рогов Е. Я. Некоторые проблемы становления и развития херсонесского государства / Рогов Е. Я. // STRATUM plus. – 1999. – 3. – С. 127; Стоянов Р. В. Мемориальный погребальный комплекс V в. до н.э. возле южных городских ворот Херсонеса Таврического / Р. В. Стоянов // Stratum Plus. – 2003/2004. – № 3. – С. 325, 332.
  10. Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической... – С. 158.
  11. Пор.: Morris I. Burial... – P. 94.
  12. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса ... 1982.
  13. Лурье С. Я. Древнегреческие паспорта для входа в рай / С. Я. Лурье // Вопросы античной литературы и классической филологии. – М. : Наука, 1966. – С. 24; Костромичев Д. А. Три погребения римских солдат из некрополя Херсонеса / Д. А. Костромичев // МАИЭТ. – 2005. – Вып. XI. – С. 107; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение... – С. 439–440.
  14. Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935–36 гг. / Г. Д. Белов – Симферополь: Государственное издательство Крым. АССР, 1938. – С. 167; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической и эллинистической... – С. 158; Белов Г. Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи / Г. Д. Белов // СА. – 1981. – № 3. – С. 166.
  15. Morris I. Burial... – P. 62.
  16. Кравченко В. Л. Сущность погребального обряда херсонеситов в первые века н. э. / Кравченко В. Л. // Античный мир : материалы научной конференции. – Белгород, 1999. – С. 114; Зубарь В. М. Религиозное мировоззрение... – С. 436, рис. 270.
  17. Зедгенидзе А. А. О времени основания Херсонеса Таврического / А. А. Зедгенидзе // КСИА. – 1979. – Вып. 159. – С. 31–32; Золотарев М. И. Херсонесская архаика / М. И. Золотарев – Севастополь : Херсонесский государственный историко-археологический заповедник, 1993. – С. 20; Зубарь В. М. Государственное устройство / В. М. Зубарь // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. : Очерки истории и культуры. – К. : Академперіодика, 2005. – С. 293–294; пор. : Стржеleckий С. Ф. Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху / С. Ф. Стржеleckий // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М. : Издательство АН СССР, 1959. – С. 74; Кац В. И. Эмпорий Херсонес / В. И. Кац // АМА. – 1990. – Вып. 7. – С. 107–111.
  18. Пор.: Rohde E. Psyche. Seelencult und Unsterblichkeit in Glaube der Griechen / E. Rohde – Freiburg; Leipzig; Tübingen : J.C.B. Mohr., 1898. – Bd. 1. – S. 230–233.
  19. Див.: Garland R. The Greek... – P. 24, 26–28.
  20. Humphreys S. C. The Family, Women and Death: Comparative Studies; 2+4. / S. C. Humphreys – Michigan : The University of Michigan Press, 1993. – P. 152–153.
  21. Hom. II. XXIII, 12–230, 315–35, XXIV, 784–804; Od. XXIV, 76–85; Humphreys S. C. The Family... – P. 153.
  22. Parker R. Athenian Religion. A History / R. Parker. – Oxford : Clarendon Press. – 1997. – P. 49–52; Garland R. The Greek... – P. 27–34; Суриков И. Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Архаика и ранняя классика / Суриков И. Е. – М. : Наука, 2005. – С. 72–150.
  23. Morris I. Burial... – P. 22.
  24. Humphreys S. C. Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens : Tradition or Traditionalism? / S. C. Humphreys // JHS. – 1980. – Vol. L. – P. 102; Humphreys S. C. The Family... – P. 89.

T. M. Shevchenko

REASONS OF MAKING CREMATIONS IN CHERSONESOS' NECROPOLIS

The choice of inhumations could have been caused by the short term of the burial. If the ceremonies of farewell could not have been finished at the second day after the physical death, because of too many participants in elite's burials or because of carting to the motherland, then it was a need to stop the decay of a body and so to approach the physical and spiritual death. Therefore, the near absence of cremations in the Classical period could have been caused by the simplicity of the burial ceremonies of elite, and 20 % of cremations in the Hellenistic period could correspond to the percentage of the upper ten, which made the burials with all the details of the ceremonies because of the importance for them of the cult of ancestors. Decrease in the number of cremations in the first centuries AD indicated the spread of the new worldviews where the ideas of the sole and body preservation played a significant role.